
Ütopya ve Trajedi

SEDAT DOĞAN

Özet: Bu çalışma, ütopyalara ilişkin tarihsel ve felsefi düzeyde bir soruşturma yapmayı amaçlamaktadır. Yaygın kanaatin aksine ütopyaların, “imkansız iyi”ye genellenebilen kurgular değil; seküler paradigma içinde şekillenen Batı’ya özgü toplumsal kurgular olduğunu iddia edeceğiz. Aydınlanma sonrasında toplumsal hareketler olarak tezahür eden ütopyanın, sosyalizmle özdeş hale gelmesi ve reel sosyalizmin çökmesi, ütopyanın sonu olarak değerlendirilmiştir. Makalede “ütopyanın sonu” söylemini, “tarihin sonu” teziyle bağlantılı olarak ele alacak ve ütopyanın bitmediğini, 20. yüzyıl sonunda “Liberal Ütopya”nın küresel egemenliğini ilan ettiğini göstermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Ütopya, Sekülerizm, Trajedi, Ütopyanın Sonu, Tarihin Sonu, Liberalizm

Abstract: This study aims to discuss about utopias from a historical and philosophical perspective. Despite common belief, we claim that utopias are not constructions generalized into “impossible ideal” but they are western collectivist constructions shaped within secular paradigm. Its identification with socialism and demise of reel socialism are assessed as the end of utopia emerged as social movements after enlightenment. In this article, “discourse of end of utopia” will be discussed through referring to thesis of “the end of history” and will try to show that utopia is not finished and at the end of twentieth century global hegemony of liberal utopia is declared

Keywords: Utopia, Secularism, Tragedy, End of Utopia and History, Liberalism

Atf®: Doğan, Sedat, “Ütopya ve Trajedi”, *İLEM Yıllık*, yıl 3, sayı 3, 2008, ss. 65-82

Giriş

Günümüzde dünya tarihi boyunca benzeri görülmemiş bir küreselleşme yaşanmaktadır. Kapitalizm ve liberal demokrasi, gündelik yaşam ve siyasi rejim olarak küresel ölçekte bir egemenlik kurmuş durumdadır. Küreselleşme olgusu kaçınılmaz biçimde alternatif önerileri veya en azından “alternatif” mefhumunu çağrıştırmaktadır. Özellikle toplumcu tasarımlar söz konusu edildiğinde ütopyalar, alternatif mefhumu bağlamında oldukça verimli bir tartışmaya imkan verir. Üstelik liberallerin geleneksel olarak tevarüs ettiği ütopya düşmanlığı paralelinde ütopyalar üzerine çalışmak bir bakıma gerekli de olmaktadır.

Ancak ütopya üzerine çalışmak, kavramın mevcut anlamı üzerine bir soruşturma yapmayı gerektirir. Gündelik dilde olanaksızlık içeren durumların ütopya olarak nitelendirilmesi dışarıda tutulsa dahi kavramın anlamını sınırlama gereği ortadan kalkmış sayılmaz. Nitekim ütopya kavramı, sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalarda genellikle ilk çağlardan günümüze kadar toplumcu veya bireyci formlarıyla mevcut koşullar bakımından imkansız talep eden tüm çalışmaları kapsayacak şekilde geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Bu şekilde genelleyici bakış açısıyla ele alındığında ütopya kavramı, felsefi ve tarihsel araştırma nesnesi olarak işlevsiz hale gelecektir. Dolayısıyla kavramın doğduğu yer olması nedeniyle Batı Uygarlığı'yla ilintili bir tarihihi gerekmektedir.

Günümüz Batı dünyası, Coğrafi keşiflere dayanan uzun bir tarihsel dönüşüm sürecinde şekillenmiştir. Bu dünyanın felsefi dayanakları ise kırılma noktası hümanizm olan ve birikimsel mahiyette sekülerleşmeyi işaret eden bir felsefi dönüşüm aracılığıyla mümkün olmuştur. Ütopya kavramı bu büyük dönüşümün ilk durağında, 16. yüzyılda, Sir Thomas More tarafından icat edildi. Ancak bu durum More öncesi örnekleri ütopya dışı görmek için yeterli değildir. Bununla birlikte birey veya toplum için alternatif bir dünya öneren tüm çalışmaları ütopya olarak değerlendirmek, Avrupalı aklın sekülerleşme sürecini elimine edecektir. Nitekim Rene Descartes'in esas kaygısı matematiksel nesnelere konu edinen felsefi bir soruşturma değil; evrenin yeniden kurgulanışını mümkün kılmak ve bunu Tanrı'ya müracaat etmeksizin varılacak bir düzlemde gerçekleştirmektir. Galileo, Kopernikus'un izini sürmüş ve yeni bir kainat tasavvuru arayışı içerisine girmişti. 13. yüzyılda Roger Bacon ve 16. yüzyıl başlarında Francis Bacon ise akla tayin edici, denetleyici ve tanzim edici bir işlev yüklemişti. Dolayısıyla aklın hiçbir varlık kategorisini dışarıda bırakmaksızın tasarım nesnesi haline getirmeye başladığı bu eşsiz kırılma noktasını göz ardı eden bir ütopya tanımı eksik kalacaktır. Bu durumda ütopya kavramı nesnesi, yöntemi ve mekana yönelik tümleci itibarıyla üç boyutlu bir tashihe ihtiyaç duymaktadır.

İlk olarak ütopyalar, küllî bir toplumsal dönüşüm önermektedir. Ahlakî tekamül veya iç gerilimi aşmaya yönelik psikolojik bir sıçrama ütopyanın konusu dışındadır. İkinci

olarak, reformist bir yöntem ütopyik değildir. Ütopyalar, mevcut durumu aşmak üzere ıslahatçı bir girişimde bulunmaz; aksine herhangi bir ıslahat fikrine imkan tanımayan koşullarda, erişilmez bir toplumsal varoluş formunun tüm boyutlarıyla yeniden yapılandırıldığı bir öneri getirir¹. Son olarak ütopyalar Tanrı'nın cennetiyle ilgilenmezler. Ütopyacılara genelde modern öncesinden; özelde ise Doğu geleneğinden farklı olarak aşkın olana yönelmek niyetinde değildir. Ütopyalarda tasvir edilen dünya, yatay düzlemde bir dönüşümü içeren mekansal bir kaymadan ibarettir. Ütopyanın en temel özelliği kutsala ilişkin bir referans düzlemine gereksinim duymadan insan-merkezli bir dünyayı mutlaklaştırmasıdır. Bu nedenle trajedi, ütopyanın tümleyeni olarak görülebilir. Ütopyalar, mümkün olanın mutlaklaştırılması bakımından kurgusal düzlemde taşıdığı oranda trajedi üretecektir. Bu nedenle Batı uygarlığı tesadüfi olmayan bir biçimde en azından More'un *Utopia*'sından bugüne kadar "ütopya ve trajedi"ler tarihi olarak okunabilir. Bugün için ütopyanın artık son bulunduğu tartışmaları ise Batı uygarlığının tarihin sonuna eriştiği tezinden bağımsız değerlendirilemez.

Bu çalışma, ütopyalara ilişkin tarihsel ve felsefi bir soruşturma ile başlayarak "tarihin sonu" teziyle bağlantılı olarak ütopyanın bugüne dair anlamını tartışmayı amaçlamaktadır. Ortaya koymaya çalışacağımız temel argüman, ütopyanın son bulmadığı, liberalizmin ütopyacı bir toplum tasarımına sahip olduğu ve içinde yaşadığımız çağın bu ütopyanın trajedilerinden ibaret olduğudur. Dört bölümden oluşan makalede sırasıyla, bir tanım denemesi; ütopyanın sınırları; Modern Avrupa Tarihinin ütopyalarla etkileşimi ve sekülerleşme ile ütopya arasındaki ilişki konu edinilecektir. Sonuç bölümünde ise "ütopyanın sonu" ve "tarihin sonu" tezleri birbiriyle ilintili olarak tartışılacaktır.

Bir Tanım Denemesi: Ütopya Nedir?

Ütopya kavramı, Sir Thomas More tarafından 1516'da keşfedildi. More'un Latince'den türettiği kavramın kökünde muhtemel iki yazılış şekli bulunmaktadır. Ou-topia (=ütopya) olmayan bir yer, Eu-topia(=ütopya) ise iyi yerdir.

More, ütopya kavramını icat etmekle eş zamanlı olarak "Utopia" diyarını da keşfetmişti. Ortaçağ dünya görüşünün çözülmeye başladığı bir dönemin düşünürü olan More'un *Utopia*'sı, bu kitabın özel adı olmaktan çıkmış, More sonrası örnekleri de içine alarak türün genel adı olmuştur. Bir yanıyla hayal niteliği taşıyan ütopya, öte yandan gerçeğin ufkunda bir ihtimal olarak More'dan sonraki ütopyistler tarafından her seferinde yeni-

1 Modernite ve Modernizm kavramlarına ilişkin yaygın bir yanlış anlama nedeniyle bir açıklama yapmak yerinde olacaktır. Ütopyalar, modernitenin kendisini hissettirmeye başladığı ve daha ilk andan itibaren kaos ve kriz üreten Avrupa koşullarında erken bir modernist tepki olarak doğdu. Ancak bu tepki yine moderniteyi doğuracak olan ve artan bir ivmeyle palazlanan seküler paradigmaya sadık kalınarak geliştirildiği için ölü doğmuş bir çocuktan ibarettir.

den keşfedilecektir. Aralarında ortaklaşan temel unsur, mevcut toplumsal gerçekliğin ötekisini betimleyen ve bu gerçekliğe yönelmiş bir cevap olarak hayal dünyasına inşa edilmesidir. Bu durum ütopyaları hayale indirgemenin bizzat kavramın icadı ve anlamıyla taban tabana zıt olduğunu gösterir. Çünkü hem kökeni ve esin kaynakları hem de yöneldiği hedef bakımından ütopyalar, politik bir anlama sahiptir.

Ütopycı, toplumsal muhalefetin devrimci ve reformcu tonları arasında yerini alan bir düşünür olarak kusursuz bir toplum tasarlamakta ve okuyucuyu hayali ülke ile kendi toplumu arasında bir karşılaştırmaya yöneltmektedir. Bu, ütopyalarda örtük veya açık bir eleştirinin varlığına işaret eder. Hatta ütopya öncesi örneklerde de bu eleştiri boyutunu görmek mümkündür. Nitekim Platon'un *Devlet*'i yazmasının olası nedenleri arasında iki olay belirginlik kazanmaktadır. "Birincisi, Pelenopez Savaşlarının Atina yenilgisiyle sonuçlanması ve Sparta'nın desteğiyle yönetime gelen soyluların ertesi yıl demokrasi yandaşları tarafından devrilmesi; ikincisi ise, demokrasinin iktidarda bulunduğu ancak yerleşik ahlak anlayışına eleştirel bakanlara hoşgörü gösterilmediği bu ortamda Sokrates'in ölüm cezasına çarptırılmasıdır" (Bezel, 1984: 15). Bu iki olay düşünüldüğünde Platon'un erdemli yönetiminin toplumsal kaosu ve zorbalığı önlemek üzere Devlet'in yönetimini filozof-krallara bırakmasının içerdiği eleştiri açıklık kazanmaktadır. Bu tarz bir örtük eleştiri, ütopyaya içkin bir unsur olmasına rağmen gerek kendisini önceleyen ideal tasarımların gerekse kendinden sonraki ütopyacıların aksine More, *Utopia*'nın birinci bölümünde çağın İngiltere'sindeki sosyal ve siyasal bozuklukları açıkça eleştirmiştir.

More, kitabında ütopya diyarına bir seyahat yaptığı varsayılan Raphael Hythloday'ın dilinden Utopia ile Avrupa şehirlerini karşılaştırmıştır. Hythloday'a göre Avrupa'da yaşanan düzen bozukluğunun, haksızlığın, yoksulluğun tek nedeni ulusal servetin tam bir eşitlik içinde bölüşülmemesidir. Mina Urgan'ın anlatımıyla, zorbaca saltanat süren kralların baskısı, yıkıcı bir kargaşa ortamı, vicdan özgürlüğünün yokluğu, para ve mülk hırsı, eğitim tekeli, yoksullar suç işlemekten başka çare bulamazken zengin sınıfın aylıklığı, dönemin Avrupa devletlerinin genel durumunu yansıtmaktadır (Urgan, 1999: 45). Avrupa'ya yönelik eleştirilerin ardından More, Utopia'yı dönemin İngiltere'sine ayna tutan bir öneri olmak üzere toplumsal eşitlik üzerine kurar. Üstelik eşitlik kaygısı toplumsal düzensizliğin aşılmasına yönelik bir çözüm olarak ütopyanın merkezinde yer alır. Böylece toplumsal koşulların yarattığı hoşnutsuzluğun ütopyanın esin kaynaklarından biri olduğu söylenebilir. Buna rağmen ütopyanın mevcut düzene ilişkin tatminsizliği giderecek küllü bir çözüm sunma imkanı garanti edilmiş sayılmaz. Dolayısıyla More'un ütöpik kurgusunun onun zihnindeki nihai toplumsal formasyona uygun olup olmadığı sorusu açık bir cevaba tekabül etmez. Ancak bu soru en azından ütopyanın gerçekleştirilebilirliğine ilişkin bir tartışmaya kapı aralamaktadır.

Karl Popper, *Açık Toplum ve Düşmanları*'nda, kaçınılmaz bir biçimde totalitarizme varacak olan ütopyayı şiddetle eleştirirken, aslında ütopyanın gerçekleşme ihtimalini

ima etmektedir.² Ütopyacının dürtülerini ve onun ütopyik tasvirini alaycı bir dille eleştiren E. M. Cioran göre ise, “Fiiliyatımızın dehşet verici bir etiketle kataloglandığı ve düzenlendiği, edepsizliğe varan bir hayırseverlikle bizzat art düşüncelerimizin üzerine eğilen bir toplum tasarlamak, cehennemın uçurumlarını altın çağa aktarmak ya da iblisin yardımıyla bir insan severlik yarışması düzenlemektir” (Cioran, 1999: 90). Cioran, geçmiş ve geleceğe ilişkin fantezi ve hayallerin yersizliğini vurgulamasına rağmen içimizde derin bir şekilde yer etmiş olan mükemmellik arayışından dolayı tarihin bir amaçtan bağımsız cereyan etmesine insanın razı olamayacağını söylemektedir. Tage Lindbom (1997) gibi gelenekselciler ise söz konusu mükemmellik arayışının kaynağını, insana içkin bulunan cennet özlemine dayandırmaktadır. Bu durumda insanoğlunun mükemmel yönelik arayışını tatmin bulana kadar sürdürüleceği tahmin edilebilir. Ancak bu arayış bütünüyle soyut bir düzlemde devam etmeyip mevcut/geleneksel rejimin gediklerini kullanarak bizzat politik sisteme hakim olmaya yönelik bir çaba doğurmaktadır. Ütopyanın taşıdığı bu devrimci potansiyel, geleneksel değerlerin meşruiyetini yitirmeye başladığı yerde bir sistematik kazanır ve karşıt bir ideoloji yaratır. “Mannheim, toplumsal gerçekliğin değişmesine yönelik kolektif eylemi esinleyen düşünceleri ütopya olarak tanımlamaktadır” (Kumar, 2005: 147). Böylece esas vurgu, eleştirel düşüncenin toplumsal tahayyüle iz düşümü olan ütopyanın, gerçekleşme ihtimaline yönelir. Zaten ütopya karşıtlarının önemli bir kesimi için ütopistlerin edebi çalışmalarla yetinmeleri tehlike oluşturmaz. Esas sorun, ütopyik eserlerin Marx’ın *praxis* dediği olguyu esinlemesi ve ütopya yandaşlarının da elinde yeterli teknolojik ve askeri potansiyel edinmesi olarak görülür.

Ütopyanın bir toplumsal reform programı mı sunduğu yoksa hiçbir şekilde programatik bir demec olarak tasarlanmaksızın More’un Erasmus gibi arkadaşlarına keyif ve akıl vermek üzere yazılmış zeka oyunu niteliğinde bir hümanist el kitabı mı olduğu sorusunu soran Kumar, gerçekleşebilirlik konusuna farklı bir yaklaşım sergiler. Kumar’ın deyişiyle, “Görünmeyen ve her zaman gizli kalacak olan Tanrı nasıl peçesini kaldırmaya, mükemmel gerçeği ve ahlaki ortaya çıkarmaya kışkırtıyorsa, ütopyanın hiçbir yerdeliği de onu aramaya bizi kışkırtmaktadır” (Kumar, 2005: 12). Bu durumda ütopya zaman ve mekanın somut koşullarından kopuk saf bir hayal ürünü olmadığı gibi toplumsal gerçekliğe ilişkin bir devrim reçetesi de değildir. Uygulanabilir olanın sınırlarını zorlayan ütopyalar, mevcut zaman ve mekanı aşan bir imgelem alanı içinde insanın ideal topluma ilişkin isteğini diriltmeye çabalar. Bu açıklama biçimi yine de ütopyanın uygulama alanı bulma imkanını yok etmez. Tersine ütopyanın dürterek uyandırdığı “homo politicus”, hatta bazen fildişi kulesindeki filozof,

2 Popper, bu kitabı Avusturya’nın Nazilerce işgal edilmesinden sonra, 1938’de, Yeni Zelanda’da bir Hristiyan kilisesi sığınağında yazmıştır (Kumar, 2002: 108). Bu tespit birçok önemli toplum teorisinin psikolojik ve tarihsel arka planını vermesi açısından da ilginçtir. Benzer durumu Cioran ve benzerleri için de söylemekte mümkündür.

daha “iyi bir yerde” (eutopia) yaşamak için türlü eylemlilik sergiler. Ütopya öncesi bir örnek olarak Platon, *Devlet* düşüncesini uygulamak üzere kendi filozof-kralını yetiştirmeyi denemiştir. Ancak Yedinci Mektup’ta bu hayalin nasıl bir kabusla sonuçlandığını itiraf eder (Platon). *Yeni Atlantis*’in (1624) yazarı Francis Bacon’un gerçekleştirilmesini istediği ütopyası için öğrencileri oldukça çaba sarf etmişlerdi. Diğer taraftan “James Harrington’ın *Oceana*’sı (1656) demokrasi ve oligarşinin aşırılıklarını budayan özgün bir cumhuriyet modeli olarak uygulanmakla kalmadı, en derin ve önemli etkiyi 18. yüzyılda devrimci Amerikan ve Fransız toplumları üzerinde bıraktı.” (Kumar, 2005: 110). More, Colomb’un Amerika yolculuğunun anlatıldığı, Pedro Martin de Anghiera’nın “Yeni Kıta Hakkında On Kitap” adlı eserini okumuş ve ütopyasının en önemli esin kaynağı, Amerika yerlilerinin yaşam biçimi olmuştur. More’un *Utopia*’sından etkilenen hümanist Vasco de Quiroga ise yeni kıtaya giderek, kısa bir sürede sayısı yaklaşık 150 olan ve *Utopia*’nın yapısal özelliklerine benzer köyler kurmuştur. Quiroga’nın kurduğu Santa Fe köyleri sömürgeciliğin hızlı yayılışı karşısında yerli yaşam biçimini koruyamadı. Ancak tüm bu tecrübeler ütopyanın gerçekleştirilebilirlik sorununun çözülmesinde bir anahtar sağlamaktadır. İlk ütopyacı olan More kitabını şöyle bitirmiştir: “Utopia devletinin birçok özelliğini kendi şehirlerimizde görmeyi isterdim. Bir umuttan çok bir dilektir bu.” (More, 1999: 159). Ancak More’un bütün hümanist kaygılarına rağmen ütopyanın gerçekleştirilmesine ilişkin dileği çok masum görülmeyecektir.

Karşı-ütopya, ütopyanın varlık ve süreklilik şartlarını yeniden üretmeye yönelik kurgulandığını ancak baskı ve ideolojik aygıtlarına rağmen düzenin kurgudaki mükemmelliğe yakınsamayacağını göstermek üzere hatırı sayılır bir külliyat oluşturmuştur. İnsan varlığının kendine özgü değerini yitirdiği, kurumların toplumsal denetim için fütursuzca baskı uyguladığı bir düzeni betimleyen *Meccania*³ (1918), pek tanınmamasına rağmen karşı-ütopyanın ilk örneğidir. Türün temel argümanı ütopyalardaki baskı düzeninin insan doğasında yer alan duygu ve dürtüleri yok saydığı noktasında düğümlenmektedir. Bu tezini kısa süre içinde Nazi ve Sovyet tecrübeleriyle destekleyen karşı-ütopya, buradan hareketle kabusu yol açacağı inancıyla ütopyanın trajik sonunu betimleyen ürünler vermeye başlamıştır. Karşı-ütopyanın tipik örnekleri olarak Eugene Zamiatin, *Biz*, 1924; Aldous Huxley, *Yeni Dünya*, 1932 ve George Orwell, *1984*, 1948 ütopyaların totaliter baskı düzeni olduğunu yine ütopyaya ait bir edebi tarz kullanarak dillendirmektedir.

Ütopya karşıtlığı ile ilgili olarak en güçlü argümanlar, felsefi temelleri ve ürettiği trajediler nedeniyle kendisini modernite karşısında konumlayan düşünürler tarafından

3 Owen Gregory’nin *Meccania* adlı karşı-ütopyasında baskı aygıtının ne düzeyde olduğunu anlamak için boş zamanları denetleme işlevi gören bir kurumun varlığını bilmek bir fikir verebilir. Ayrıntılı açıklama için bk. Bezel, 1984.

üretmiştir. Bu paralelde gelişen eleştirilerin odağında, Tanrının elinden dünyevi iktidarın alınması ve insanın tanrısal düzen üzerinde tasarrufta bulunması yer almaktadır. Buna göre toplumsal ve siyasal bir kurgu olarak ütopya kozmik düzene aykırılık ifade eder. Eğer mekanik dünya görüşüne düşmeksizin insanın irrasyonel davranışlarını ve doğanın iç düzenini saptayamadığımız olaylarını da içine alan bir var oluş armonisinden söz edebiliyorsak, bu ütopyaı olanaksız kılan kozmik düzenden başka bir şey değildir. Bu söylem ütopyaların bir sosyal mühendislik projesi olarak uygulanmaya başlamasının imkan ve sonuçlarını açıklayabilir. Tasarım nesnesi olarak insanın hümanist duygularını ayartan tüm cazibesine rağmen toplumsal düzlemde varlık kazanmaya yeltenen ütopya, insanı varoluşsal boşluğa sürükleyen bir tasavvurun kurumsallaşması anlamına gelir. Çünkü geleneksel dünya görüşünün aksine ütopyaı kurgulayan algı biçimi, insana Tanrı'dan bağımsız ve kainatın karşısında merkezi bir konum vermektedir. “16. yüzyılda belirginlik kazanan dönüşümünü, 19. yüzyılda tamamlayan modern birey” (Sunar, 2006: 77), genel kabulün aksine, geleneksel dünya algısı içinde anlamlı olan temel tezleri külli bir red ile dışlamamış, bunları anlamlı kılan Tanrı'nın yerine kendisini konumlandırmıştır. Bu durum modern öncesi dönemde ütopyaı rastlanmamasının temel nedenidir⁴. Bununla birlikte ütopya ve ütopya-öncesinde verilen ideal toplum tasarımları arasındaki ayrımın ayırt edici niteliği ütopyanın sınırlarına bağlıdır.

Ütopyanın Sınırları

Ütopyanın imge-gerçeklik ikilemine ait özelliği More'un değindiği “umut” ile “dilek” arasındaki ince çizgide ütopyanın sınırlarını belirlemektedir. Ütopyaı bu sınırlar içinde ideal toplum tasarımlarının genel bakış açısının farklı bir tayfını yansıtır. Altın Çağ, Arcadia, Cennet, Binyıl İnanıcı, Cokaygne Diyarı ve İdeal Kent'in beslediği ütopyalar aynı algı biçiminin türevleridir.

Altın Çağ, geçmişte yaşanmış ve yitirilmiş bulunan bir başlangıç dönemine işaret eder. Bu haliyle hemen her kültür kendine özgü bir Altın Çağ tasviri yapmıştır. Hint uygarlığında insanlık tarihinin *Krita Yuga* denilen bir çağdan başlayarak yıkıma doğru evrileceğine inanılır. Avustralya yerlilerinde *Hayal Zamanı*, Çin medeniyetinde *Taocu Mükemmel Erdem Çağı*'ı, Altın Çağ inancının farklı medeniyetlere iz düşümünden

4 “Eflatun, Devlet adlı kitabının ilerleyen satırlarında, “hediyeler, tanrıları da yola getirir yüce kralları da” sözünün para ve rüşvet düşkünlüğüyle paralellliğini dile getirmektedir (Eflatun, 1988: 81). Böylece yasalara karşı suç işlendiğinde rüşvet ile kurtulmanın mümkün olduğu ilk dönemlerdeki sosyal realite, din diline aktararak “günah” karşısında adak ve yalvarma ile Tanrı'nın yumuşatılması biçimine dönüşmektedir.” (Tekin, Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü). Modernite öncesinde insan-Tanrı ilişkisinde Hıristiyanlık açısından bakıldığında da pagan kültürün Tanrı'ya insani özellikler atfetmesi ve bazen alaya varan bir tutum sergilemesi sapıklık olarak kabul edilir. Ancak modern dönem, ilk aşamada Tanrı'yı Gökyüzü'ne hapsedmiş Aydınlanma düşüncesiyle de Yeryüzü tahtına kendisini yapılandırmıştır.

başka bir şey değildir. Batı'da ise aynı zamanda pagan Altın Çağ ile Yahudi-Hıristiyan Cenneti'nin kaynaşması vardır. Hıristiyanlık, Altın Çağ'ın belirleyici unsuru olan kayıp geçmişi ilk günahın bedelini ödemek üzere dünyadaki engelleri aşarak gelecekte kazanma umuduyla göksel cennete taşımıştır. Gelecek cennet hayalinin peşinde yaşanan bu çileciliğin tam tersine Cokaygne Diyarı sefih bir yaşam sunmaktadır. İnsanlara savaştan ve dünyevi sıkıntılardan uzakta, hatta çalışmaksızın yiyeceklerinin bile hazır verildiği bir yeryüzü cenneti önermektedir. Amerika'nın keşfi, Hazreti İsa'nın yeryüzüne tekrar gelerek bin yıllık bir cennet kuracağına ilişkin *Binyıl* inancının etkisinde Cennet söylencesine yeni bir boyut kazandırdı. Gelecek vurgusu nedeniyle pek kullanışlı olmayan *Binyıl* inancı, ileriki yüzyıllarda modern toplumsal ve politik hareketlere dinamik, ilerlemeci bir güç esinleyecektir. Dante'nin *İlahi Komedyası* Hıristiyan dünya algısını koruma güdüsüne rağmen Rönesans ve Reformasyonun etkisi altında cennet ve cehennem sekülerleştirilmiş bir versiyonunu sunmuştur. Eserin "ilahi" boyutu da İslam'dan devşirilmiştir. Bununla birlikte ütopyayı önceleyen en yetkin tema, şüphesiz *İdeal Kent*'te betimlenmiştir. "Hatta Mumford bizzat kentin ilk ütopya olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir" (Kumar, 2005: 25).

Kent, sosyal düzenin devamlılığına meşruiyet kazandıran antropomorfist itikadın belirleyiciliği altında, pagan kültürün, Tanrısal düzene bir meydan okumasıdır. Bu kültür içinde "tanrı-insan", tıpkı kent gibi aklın bir yarattısı sayılan ideal kenti tasarlamıştır. Kumar (2005), ideal kentin üç özelliğinden söz etmektedir. Kentler akılcı düzeni, yani yapısı ve yasası ile onları inşa edenlerden bağımsız düşünülemez. More'un *Utopia*'sında *Kral Utopus*, Campanella'nın *Güneş Ülkesi*'nde *Sol*, Bacon'un *Yeni Atlantis*'inde *Kral Solamona* efsanevi kurucular olarak kentle bütünleşmiştir. İkinci-si, ideal kent örgütlenmesi belli bir sistematığe sahiptir, varlık ilkesini akıldan almıştır. Düzenin meşruiyetini sağlamak amacıyla mekanize edilmiş bir toplumsal yapı, akılcı bir örgütlenmeyi kaçınılmaz kılmaktadır. Bu düzen içinde işlerliğin sürekliliği açısından mimari merkezi bir konumdadır. Çünkü mimari, sosyal ve siyasal düşüncenin sürekliliğini sağlayan ve sistemin kendini yeniden üretebileceği dinamikleri dağıtma işlevi gören bir yapıya sahiptir. Altın Çağ, Cennet Söylencesi, Cokaygne Diyarı, Binyıl İnancı ve İdeal Kent kendi başına ütopya olmadığı gibi ütopya da tüm bunlardan bağımsız bir tür değildir. Kumar'a göre Cokaygne Diyarı arzu, Altın Çağ ve Cennet Söylenceleri ahenk, Binyıl İnancı umut ve İdeal Kent ise tasarım unsurlarıyla ütopyayı beslemiştir (Kumar, 2005). Altın Çağ ve Binyıl gibi geçmişe yönelmiş ya da dinsel mistik düşünce motiflerinin yer aldığı türler farklı kültürlerde de örnekler vermiştir. Oysa ütopya laiktir, Rönesans hümanizminin bir ürünüdür. Thomas More, Francis Bacon ve Tommaso Campanella gibi ilk ütopyacılar dindar Hıristiyanlar olmasına rağmen yazdıkları ütopyalarında dini değil aklı referans almış ve Tanrı Kenti ile değil, İnsan Kenti ile ilgilenmişlerdi. "R. W. Chambers'in belirttiği gibi More'un ütopyası akıl ve felsefe üzerine kurulu pagan bir devlettir." (Kumar, 2005: 62).

Ütopya, yeryüzü cennetleri kurmaya yönelik düşsel çabanın modern bir biçimi olmasına rağmen Platon'un *Devlet*'i de çoğu kez ütopya olarak değerlendirilmiştir. Bu durum, ütopyanın neliğine ilişkin tartışmanın, değerlendirmeyi yapanların odaklandıkları sorun nedeniyle sönük kalmasından kaynaklanıyor olabilir. Ancak şurası var ki ütopya, ideal kentten de ayrılmaktadır. Devlet'te ütopyayı belirleyen temel özelliklerin bütüncül olarak bulunmayışının yanı sıra Platon'un kaygısı da ideal bir toplum tasarımı değildir. Platon, adaletin doğası gibi soyut bir problemden ve adil insan sorunsalından hareket etmiştir. Ancak daha sonra tartışma düzlemini toplumsal boyuta taşıyarak bu sayede soruna daha iyi yaklaşımlar bulunabileceğini düşünmüştür. Üstelik ne More'un Utopia'sında ve ne de sonraki ütopyalarda filozofça bir anlatım yapılmıştır. İnsanların anlayabileceği ve hatta içinde yaşamak için heves edeceği edebi bir üslup kullanılması ütopyanın sosyal ve siyasi bir misyon taşıdığı anlamını pekiştirmektedir. Bu misyon göz ardı edildiğinde nesnesi itibarıyla ütopyalar tarih yazımından farklı olarak hayali edebiyat ürünlerine daha yakın durmaktadır. Ütopyanın önceki türlerden –dolayısıyla ideal kentten- ayrıldığı bir diğer nokta ise romana özgü bir biçim kullanarak hayali kişiler yaratması ve birey odaklı olay örgüleri sunmasıdır. En önemlisi ütopya, modern öncesi dönemde eşî görülmemiş sekülerleşme sürecinin toplumsal düzene ilişkin yaratıcı bir kaygının eşliğinde tahayyüle yansımalarıdır.

Doğu'da⁵ verilen örnekler ütopyaya farklı düzeylerde yakınsama göstermesine rağmen ütopya olarak nitelendirilemezler. Farabi'nin *Medinetü'l-Fazıla*'sı, birey ve onun öte dünya kurtuluşu sorunu temelinde yazılmıştır. Doğu'da –modern öncesinde olduğu gibi– temel sorunsal bireydir. Ütopyanın Doğu'da toplumsal bir proje olarak görülmemesini, daha çok birey ekseninde var olmasını yine doğunun kendi içkin kültürüne bağlayabiliriz. Birey, kendini toplumsallıktan koparamadığı bir gelenek içerisinde içkinlikten ancak aşkın olana yönelir. Oysa ütopya bu dünyaya aittir ve iddiasının aksine toplumu –insanı değil- ancak yatay düzlemde bir yolculuğa çıkarır. Ada imgesi bu yolculuğun aşkın olana yönelik dikey bir serüven olmadığını ima etmektedir. Aksine Batı ütopyaları toplumsal düzen temelinde yükselir ve mekan olarak seçilen ada, iktidarın sağlanmasına imkan tanır. Doğu'da modernleşme sonrası örnekler ise sıklıkla ütopya olarak nitelendirilmesine karşın bunlar da ancak bireyci-psikolojik edebiyat ürünleri olarak kalır. Peyami Safa, "Yalnızız" adlı romanında ruhun tekamülü için bir araç olarak gördüğü beden olgusuna ayırıcı bir önem verir. Safa'nın beden ve ruh düalizmini aşan organik uyumu öngördüğü bir mekan olarak kurguladığı Simeranya, ütopyadan çok bireysel tekamül sorunsalına yönelik kuramsal bir uygulama alanı olmaktan öteye gitmez.

5 Doğu'dan kastettiğimiz, Batı dışı uygarlıklardır ve Batılılaşma deneyimi yaşamış olan Doğu toplumları da bu kategoride ele alınmıştır.

Tüm bu özellikleriyle ütopya, ilk örneğini More'un verdiği, Batı'ya özgü bir türdür. "Ütopyalar ilk örneklerinden itibaren Batı'ya özgü kalmıştır." (Coşkun, 2004: 185). Bunun nedeni Batı uygarlığının öteki ile girdiği ilişki içinde şekillenen türev bir uygarlık olarak Doğu'ya benzeme dürtüsüdür. Gerçekten de tarihsel gelişim seyri içinde ütopyalar, ötekinin deneyimleri üzerinden kendi toplumsal varlıklarını sorgulamış ve ötekine öykünmüştür. Ütopyaya en önemli unsurunu bağışlayan Platon'un kaynağı ve ideal düzeninin mekanı öteki/karşıt uygarlığa aittir. "Platon'un önerdiği devlet ve toplum düzeni Marx'ın da işaret ettiği gibi Mısır devlet ve toplum düzeninden başka bir şey değildir." (Coşkun, 2004: 187). Öteki ile ilişkilerin yok denecek düzeye indiği Ortaçağ koşullarında ideal toplum tasarımlarının antik Yunan'da verilen örneklerin Hıristiyanlaşmış sivil kopyaları oluşu, Batı uygarlığının türev bir uygarlık olarak ideal toplumlar tasarladığını ve Yeniçağ başında ise bunun en üst düzeyde bir bileşimi olarak "ütopya"yı icat ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla ütopyalar önceki örneklere kıyasla daha karmaşık bir yapıya sahiptir.

Avrupa Tarihi Olarak Ütopyalar

Ütopik edebiyat ürünleri, aralarında moderniteye özgü karakterin ortaklaştığı biçimsel ve tematik bir süreklilik ilişkisine sahiptir. Ancak yapısı gereği ütopyaları biçimlendiren ön koşul yazarın biricik deneyimleri olduğundan her bir ütopyacının imgelem gücü arasındaki farklılığa paralel olarak zaman ve mekan tasarımı gibi belirleyici unsurların da farklılaşması, ütopyaların birbirinin kopyası olmasını engeller. İnsana asıl benliğini kazandıran şeyin dış dünya olduğunu kabul edersek, ütopyacıların biricik deneyimlerinin kökeninde ise sekülerizmin izlerini sürmek mümkündür.

Modern sekülerlik toplumsal düzlemde oluşan boşluğu doldurmaya yönelik fantaziler kuran ütopik insanı icat etmekle bütün bir Batı uygarlığının geleceğini belirlemiştir. Postmodern sekülerlik ile beraber tersine bir ilerleme dürtüsüyle sahip olduğu dindışı unsurları kutsallaştıracak olan bu uygarlığın tarihinde ütopyanın payına düşen sekülerleşme sürecinin gölgesi olmaktan ibarettir. Diğer bir deyişle, Batı uygarlığının tarihini okumanın alternatif bir yolu ütopyaları okumaktır. Dolayısıyla ütopyanın ve her adımda trajediye dönüşen uygulamalarının eleştirisi olarak karşı-ütopya da batı uygarlığına şeklini veren toplumsal ve siyasal dönüşümleri takip edecektir. Ütopyanın Batı uygarlığının erken yazılmış bir tarihi olduğunu görmek için birkaç örnek yeterli olacaktır.

Reformasyonun sonucu olarak İncil'in Avrupa dillerine çevirisi yapıldı ve zamanla milliyetçiliğe dönüşecek olan bir ulusal değerler ve menfaatler dizgesi oluşmaya başladı. Sömürgelerin ve buralardan gelen kaynakların ticari ağa dahil edilmesi konusunda da bir rekabet başlayınca krallıklar arasında savaş, krallık sınırları içinde ise eşitsizlik ortaya çıktı. More, *Utopia*'da (1999) dönemin Avrupa'sının toplumsal

yaşamını eleştirirken hem günün problemlerini anlatmış hem de Rönesans hümanizminin bakış açısını tarihsel bağlamı içinde örneklemiştir. Ayrıca bir çözüm olarak sunduğu toplum da henüz keşfedilen Amerika'daki yerli yaşam biçimini yansıtmaktadır. Bacon ve Campanella ise birbirine yakın zamanlarda yazdıkları ütopyalarında, bilime merkezi bir konum vermekle o dönemin yükselen değerini de ifşa etmiş oluyordu. Kıta keşfi yalnızca Avrupa'ya maddi bir gelişme getirmiyor, bu gelişmelerin açtığı kapılara üşüşen filozoflar yerlilerin birer nesne olarak algılanması sürecinin bilimsel merakla sentezlenmesi sonucu geleneksel düşünme biçiminden kopuşu simgeleyen yeni bir bilim anlayışının temellerini atıyorlardı. Moderniteye geçiş sürecinin en önemli simalarından olan Bacon, -modern öncesinde doğayı ailenin bir ferdi olarak gören bakışa rağmen- "Bilimin desteğiyle ele geçirileceğini ve nihayetinde hakim olunabileceğini düşündüğü toplumsal dünyayı ve doğayı yazılarında tasarımlarının nesnesi yapabilmiştir." (Atayman, 2005: 15).

More-Bacon karşılaştırması *Utopia* ve *Yeni Atlantis* arasındaki türsel benzerliklere karşın sekülerliğin hayal dünyasına izdüşümü olan ütopyalarda özgünlüğü belirleyen dinamikleri açıklayacak bir imkana sahiptir. "More mutluluğun, erdem, ahlakın ne olduğuna dair ontolojik sorunları yanıtlamaya çalışırken ve o çağın toplumsal düzenindeki bir takım ahlaki sapkınlıkları eleştiriye tabi tutarken, Bacon'un ideal toplumun hemen bütün özelliklerini oldukça maddi bir ölçüt olan teknolojik ve bilimsel üstünlükle tanımlaması neticesinde, insanın kendisiyle ilgili sorunların özüne inilmez." (Atayman, 2005:29). More, yeniçağa geçiş döneminin bir düşünürüydü. Birçok açıdan düzenin nereye evrileceği açık değildi ve bu belirsizlik hali toplumsal kaosa, baskı ve eşitsizliğe yol açmıştı. More açısından *Utopia*, -sorun çıkarmaktan bile aciz insanlar yaratan bir düzen olması dışarıda tutulursa- toplumsal sorunları dillendirmenin, bunlara radikal bir eleştiri ve öneri sunmanın önemli bir aracıydı. More'da belirginleşen kaygı çelişkilerden uzak bir dünya inşa etmektir. Oysa Bacon'un verdiği mitsel önemin etkisiyle bilim, *Yeni Atlantis*'i eşya dünyasına hükmetmeye kodlanmış bir makine olarak tasarlamıştır.

Sekülerleşmenin sonucu olarak bilimsel ve teknik ilerleme, sanayileşme, aydınlanma, demokratikleşme, bürokratikleşme, yasalasma, uzmanlaşma gibi Avrupa'da yaşanan yapısal ve kültürel dönüşümler, yeni bir insan tipi yaratmıştır. Öyle ki bu insan, kainatı keşfe çıkmasına rağmen doğaya; toplumsal ilişkiler daha karmaşık bir yumak haline gelmesine rağmen, diğer insanlara ve yalnızlık büyük bir kabusu dönüşmesine rağmen kendine yabancılaşmıştır. Swift, *Güliver'in Gezileri*'nin dördüncü bölümünde bu yabancılaşmayı anlatmaktadır (Bezel, 1984). Güliver, atların hüküm sürdüğü bir "uygarlık" olan Huiynim Diyarı'na seyahat eder. Modern insanın geçirdiği yabancılaşmanın ince bir eleştirisi olan bu bölümde Güliver, Huiynim uygarlığına hayran olur ve ailesine dönmek zorunda kaldığında öğrendiği kansı ve çocuklarının yerine satın aldığı bir at ile ahırda yaşamaya başlar. Frantz Kafka, *Dönüşüm*'de bu yabancılaşma

olgusunu biyolojik bir metamorfoz durumuyla somutlaştırmıştır. Modernite ile vuku bulan ve ütopyaların aşması imkansız görünen bu yabancılaşma olgusu esas itibarıyla Kafka'nın betimlediği başkalaşım/metamorfoz durumundan ibarettir.

Edward Bellamy, *Geçmişe Bakış* adlı ütopyasında, bilim, ilerleme, aydınlanma ve pozitivizm gibi kavramların şekillendirdiği Batı Uygarlığı'nı anlatmaktadır. Hatta *Geçmişe Bakış*, "ilerlemeci", "evrimci" ve "pozitivist" düşüncenin tam olarak kurulduğu ilk ütopya sayılabilir. "Bellamy, insanlık için mutlu çağın geçmişte varolup yitirildiği değil, gelecekte yaratılacağı, bunun da insan emeği ve acıları ve toplumsal evrimle gerçekleşeceği düşüncesindeydi." (Bezel, 1984: 132). İlerleme miti ve tarihin sonu tezinin tipik bir örneğini veren Bellamy, kapitalizm ve teknolojinin 19. yüzyılın sonlarında neden olduğu toplumsal sancılara bir çözüm olarak More ve Bacon'ın ütopyalarının belli belirsiz bir sentezine vardığı *Geçmişe Bakış*'ta, ekonomi ve endüstriye yön veren ulusal bir ordu fikrini önermektedir. Tarih ve ütopya da benzer paralelliklerin sonraki örneklerde de görülmesinin yanı sıra Skinner gibi maddi yaşamındaki bilimsel çalışmalarını ütopya şeklinde sunan örneklerde bu paralellik çakışma haline dönüşmektedir. Skinner psikoloji alanında yaptığı deneylerden elde ettiği verileri kurgulamış olduğu ideal düzen aracılığıyla ifşa etmiş, üstelik beyaz adamın "doğaya boyun eğdirmek" konusundaki misyonunu "insan davranışlarına hükmetmek" kemaline erdirdiğini de iddia etmiştir. Hatta Skinner, ütopyasının nasıl gerçekleştirileceğine de doyurucu bir açıklama veren ilk ütopyacıdır. Skinner'in düşüncelerini, *Walden İki* adlı ütopyasında kendisine sözcü olarak kurguladığı Fraizer'dan öğreniyoruz. "Öyle bir yönlendirme ve denetim sağlayabiliriz ki, kişiler eski düzende olduğundan daha ince ve dikkatli bir töreye (düzene) uydukları halde yine de kendilerini özgür hissedebilirler." (Bezel, 1984: 235).

Ütopya ve Sekülerizm

Maddi uygarlık ile ütopya arasında görülen bu tür paralellikler aslında yeniçağ başlangıcını belirleyen sekülerleşmenin insan üzerindeki etkisinden başka birşey değildir. Ütopyanın varlık şartları ancak Tanrısal olandan kopuşla mümkün olduğundan ütöpik gelişmeler sekülerleşmeyi takip etmiştir. Ortaçağ yaşam biçimini ve Hıristiyanlığın mevcut formasyonunu gayr-ı insani bulan hümanist bir kesimin öncülüğünde başlayan "içsel dönüşüm/Rönesans" insanın kendi krallığını ilan ederek tanrıyı yeryüzünden atmasının ilk kıvılcımlarıydı. Lindbom'un belirttiği gibi tanrılar gibi olmak isteyen insan, gücüyle bağımsız bir hükümran olmak zorundadır ve bu aşkın güce götüren yol profan bilgiden, insanın duyumsal ve zihni fakülteleri öncülüğünde elde ettiği bilgiden geçmektedir (Lindbom, 1997: 27). Bu durumda modern öncesi dönemde kendisini tanrıya ve doğaya ait bir varlık olarak tasavvur eden insan, geleneksel yaşam örüntüleri içinde benliğini çevrelemiş bulunan tüm bağları koparmıştır. Böylece araçsal aklı

aşkın olana yönelik tüm melekelerin önüne geçirmiş ve fizik alemi yeni dünyanın varlık ve devamlılığına ilişkin çabalarının odağına yerleştirmiştir. Aslında modern birey, rasyonalist veya realist olma konusundaki tüm iddialarına rağmen ortaçağ sonlarında cennetsel düzene yakınsayan arayışı sonucunda ütopyayı keşfetmiştir. Yani insanın hükümran olacağı, yalnız sosyal ve bireysel yaşamın çeşitli yönlerini değil bizzat eşya dünyasını yeniden yapılandıracağı bir dünya, yeni bir çağ tasarlamıştır.

Modern düşüncenin temellerinin bu çağda atılması tesadüf değildir. Rönesans'ın hümanist düşünürleri dünyevi iktidar sahibi olarak bir dizi soruyla karşı karşıya kalacaktır. "Tanrı-insan" mutlak ve keyfi bir otorite mi uygulayacaktır? Tanrı ve doğa gibi iptidai kuvvetlerle girilen ilişkide nasıl bir tavır alacaktır? Düzen-içi ve düzenler-arası yasa-manın ilkeleri neye göre belirlenecek? Yönetim konusunda ahlaki değer veya normlar yeniden mi yapılandırılacak? Ütopik düzene ilişkin bu sorular modern düşüncenin eskizini oluşturan tezlerin kaynağı sayılabilir. Modern düşüncenin kurucuları olarak genel kabul gören Machiavelli veya Hobbes'tan önce İspanya'da Francisco de Vitoria ve Francisco Suarez⁶ tarafından tartışılmaya başlayan bu tür problemler Amerika'nın keşfi ile birlikte gündeme gelmişti (Akal, 2005). Uluslararası ilişkiler, insan hakları ve devlet kuramına ait tezleri kapsayan bu tartışmalar, keşfi takip eden yıllarda More'un Utopia'sında yer bulmuştur. Diğer bir deyişle ütopyalar, toplumsal düzen problemine cevap veren ve modern devletin doğuşunu önceleyen kurgulardır. Böylece ütopyanın gerçekleşme ihtimaline ilişkin doyurucu bir açıklama yapma imkanına erişmiş bulunuyoruz. Bunun için *trajedi* kavramı vazgeçilmez bir anlama sahiptir. Ütopyalar, kurgudan gerçekliğe; soyuttan somuta doğru yaptığı yolculukta trajediye dönüşürler. Yeryüzünde cennet kurma hayali, insanı kainat içerisindeki asli konumundan koparan ve doğa, toplum, haklar ve tüm bunların kaderi hakkında hakk'el-yakin bilgi sahibi kılan bir yanılsama üretmiştir. Yani ütopya kurgulandığı biçimiyle uygulamaya konulduğu anda trajediye dönüşmeye mahkûmdur. Goethe'nin "Faust" adlı roman kahramanının prototipini yansıttığı modern birey, söz konusu trajedinin tipik bir örneğini vermiştir. Faust, ilerleme tutkusunun etkisiyle Mephisto'nun/şeytanın kendisine fısıldadığı yeni düzen düşüncesini/ütopyasını eyleme dönüştürmek istemişti. Ancak bunu yaparken moderniteye özgü bir kötülük tarzı da örgütlenmiş oluyordu. Marshall Berman'ın deyişiyle bu kötülük tarzı dolaylı, kişisel olmayan, karmaşık örgütlenmeler ve kurumsal rollerin dolayısıyla gerçekleştirilmektedir (Berman, 2006: 100). Üstelik modern dünyanın "creative destruction/yaratıcı yıkım"la bitmek bilmez inşa süreci, yalnız geleneksel dünyayı temsil eden insanları beton blokların altında ölüme terk etmekle kalmaz; Faust'(lar)a da kaygı verir. Çünkü geleneksel dünyanın tüm izlerini yok ettikten sonra yeni dünyada miadı dolmuş tek şey olarak gelişmeci modern birey kalacaktır.

6 Burada adı geçmeyen erken modern dönem İspanyol düşünürleri ve modern düşüncenin doğuşuna katkılarına dair ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Akal, 2005.

Ütopyadan trajediye modernitenin serüvenini betimleyen Faust, Batı uygarlığının dünyevi olanı kutsallaştıracağı neo-pagan çağa geçiş sürecinin işaretlerini vermektedir. Bu süreçte belirlenen yeni iman ilkelerinin başında “ilerleme”, “bilim”, “teknoloji” gelecektir. Bunlar içerisinde bilime ayırıcı bir önem vermek gerekmektedir. Çünkü *akılı* ilahlaştıran aydınlanma düşüncesinin kurguladığı yeni insan tipinin, içinde yaşayacağı yeni dünyaya ilişkin referans düzlemini modern bilim sağlamıştır.

Merkezi iktidarın buyruklarına kusursuz itaat gösteren mükemmel bir düzen tanzim etmek, insan varlığını çevreleyen dünyaya boyun eğdirmeyi gerektirir. 16. yüzyıldan bu yana söz konusu gerek şart bilim tarafından sağlanmıştır. More'dan bu yana verilen ütopyik tasarımların topyekün dinamik bir evreye girmesi ve sosyal hareketler şeklinde tezahür etmesi aydınlanmayla birlikte mümkün olmuştur. Üstelik Marx'ın “dünyayı yorumlama yerine onu değiştirme” söylemi, 19. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayan bu hareketler tarafından açık ya da gizli bir biçimde sloganlaştırılmış ve teori yerine pratik; ütopya yerine toplumsal mühendislik övülmeye başlanmıştır. Sosyalizm, komünizm, liberalizm ve anarşizm dünyayı değiştirme ve insanları özgür, müreffeh ve mutlu kılma misyonunu ütopyanın ayaklar altına alındığı bilimsel bir düzlemde yerine getirdiklerini iddia etmişlerdi. Bugün bu misyonu karşı ütopya olduğunu iddia eden Liberalizm sürdürmektedir.

Sonuç: Ütopyanın Sonu Mu?

Ütopyalar genellikle imkansız hayaller biçiminde betimlenen bireysel ve toplumsal projeleri kapsayacak şekilde tanımlanır. Ütopyayı bu şekilde genellemek Rönesans ve Reformun etkisiyle Avrupa'da başlayan büyük dönüşümü anlamsız kılmaktadır. Oysa modern öncesinden farklı olarak bu dönüşümle birlikte toplumsal formasyonu belirleyen temel parametreler *akıl*ın tayin edici olduğu bir süzgeçten geçecektir. Ütopyaacılar yeniçağı önceleyen ideal toplum tasarımlarından esinlenmekle birlikte, bunların çağın temel bunalımlarına çözüm üretecek potansiyelde olmadığına işaret eden hümanist bir felsefenin etkisindedir.

Kolakowski'ye göre ütopyaacılar, Hıristiyanlığın insan ırkını eğitmek, tutkularından arındırmak ve kardeşler yapmak şeklindeki eşitlikçi misyonunu bin beş yüz yıl sürdürdüğünü ve sonuçların hiç de cesaret verici olmadığını gördüklerinden, gelmiş geçmiş en şer projeye davet etmektedir (Kolakowski, 1999: 207). Bu proje, kardeşlik ve eşitliğin kurumsal denetim altında tutulduğu ebedi bir diktatörlüktür. Esasen ideal toplum tasarımlarına karşı ilkçağdan bu yana süregelen bir tepki mevcut. Aristofanes'in Platon'un eseriyle alay etmesi, Swift'in Bacon'un bilimsel ütopyasını eleştirmesi, karşı-ütopyanın geniş bir külliyat oluşturması ve son olarak liberallerin eleştirileri ütopya karşıtı bir gelenek oluşturmuştur. “Ancak bu yüzyılın totaliter rejimi ile ütopyik düşünce arasındaki bağlantı kuramı yüzünden bu saldırı 20. yüzyılda kaçınılmaz bir

şekilde abartılmıştır.” (Kumar, 2002: 107). Bu abartının kaynağı Ortodoks liberal-lerin Nazi ve Sovyet rejimi karşısında kapıldıkları dehşettir. Bu düşünürlerin ütopya değerlendirmelerinde ıskaladıkları nokta, ütopyanın gerçekleşmesi sorunudur: Ütopya gerçekleştirilemez; yapısı ve düşünsel kaynakları itibariyle trajediye uzanan bir süreçte şekillenir.

Ütopyaacılar tekamülün zirvesinde bir toplum tasarlamının aşkın olana yönelmek anlamına geldiği düşüncesine rağmen mümkün olanı mutlaklaştıran yatay bir yolculuk önerir. İnsanlığı kötüye gittiği varsayılan gerçeklikten bir üst düzleme sıçratmak, ütopyaacıların yabancı olduğu bir bakış olagelmıştır. Nitekim Batı'nın “ütopyalar ve trajediler” uygarlığına dönüşmüş olmasının nedeni de bizzat bu algının trajediye gebe olmasıdır. Batılı insan sekülerleşme süreci boyunca toplumsal sorunların çözümünde kendisini kutsalın uzağında konumlandırmıştır. Kümülatif karakter gösteren bir gelişim çizgisinde bunun teorik inşasını da tamamlamıştır. Descartes'in matematik için sadece akli referans alan dolayısıyla Tanrı'sız bir zeminler zemini üzerine çalışması, Rönesans'tan itibaren gelen ve aydınlanma ile ilan edilecek olan aklın tanrılaştırılmasının yalnızca bir duruşuydu. “2500 yıllık Batı uygarlık tarihinin ‘varoluş’ hikayesini özetleyen insanın kaderini kendi eline alması, dolayısıyla insanın tanrısallaşmasının ürünü olan ontolojik güvensizlik duygusu, insanın Tanrı'yla, Kainat'la ve diğer insanlarla irtibatını koparmasına ve onlarla ‘çatışma’ ilişkisi kurmasına yol açtığı için ortaya çıkan köklü varoluş sorunlarının çözümü için epistemolojik güvenlik alanlarının genişletilmesi için çalışıldı.” (Kaplan, 2006: 1). Aydınlanma düşünürlerinin aşmaya çalıştığı şey tam olarak bu güvensizlik duygusuydu. Bu sorunu aşmak, askıda duran insan varlığını selamete erdirmek üzere aydınlanmanın öngörüsü; insanın, doğanın hatta Tanrının yeniden yapılandırıldığı ve nesneleştirildiği bir kontrol sürecinde “epistemolojik bir güvenlik alanı” inşa etmektir. Nihayet söz konusu epistemolojik güvenlik alanı, ütopyaacıların laboratuvarına dönüşecek ve hayallerin gerçekliğe temas etmek suretiyle reaksiyon geçirdiği her koşulda trajedi ürettiği bir düzlem olacaktır. Aydınlanmanın hesap edilmemiş sonucu, ütopyalar için somut bir varlık kazanmanın imkânını garanti etmiş oldu. Bu tarihten sonra bilinen temel toplumsal projeler ütopya düzeyinde ve müthiş bir devrimci potansiyele sahip olarak yeryüzü cennetleri tasvir etmeye başladı. Toplumsal hareketlerin, devrimlerin, işgal ve savaşların tarih boyunca görülmemiş bir mahiyette tezahür etmesinin nedeni budur. Ancak tam iki yüz yıl sonra, 1989'da soğuk ideolojik savaşın sonunda durum biraz daha farklılaştı.

Berlin duvarının yıkılışı, komünizmin çöküşü ve siyasi ütopyaların sonu olarak algılandı. Fakat modern çağın son ütopyası olarak tanımlanan sosyalist ütopyanın bittiği iddiası onu önceleyen ve doğuşuna neden olan kapitalizmin de son bulduğu anlamına gelmez. Üstelik soğuk savaş sonrası koşullarda iletişim ve bilişim teknolojilerindeki gelişmeler kapitalizmin kendini yeniden üretmesinin imkanlarını da sağlamış oluyordu. Slavoj Žižek'e göre siyasi ütopyaların çöküşünü “liberal-demokrasi ütöp-

yası” takip etmiştir. “Fukuyama’nın ‘tarihin sonu’ rüyası; liberal demokrasinin ilkece kazandığına, arayışın bittiğine, küresel liberal toplumun hemen bir sonraki dönemde ortaya çıkacağına ve mükemmel çağın önündeki engellerin sadece liderlerin kendi devirlerinin geçtiğini kavrayamadığı yerlerdeki mahalli direniş bölgelerinden ibaret kalacağına olan inancı ilan etmiştir.”⁷ Bu anlamıyla liberalizm hem “imkansız/çelişkili hayal”⁸ anlamında hem de “akılcı toplum tasarımı” anlamında ütopyacı bir toplum projesine sahiptir.

“Liberal düşünürlerin öngördükleri, piyasa mekanizmasına dayanan bir toplum tasarımı, uygulamasındaki güçlük bakımından, en az alternatif toplum tasarımları kadar ‘ütopyacı’ niteliktedir.” (Özel, 2002: 101). Karl Polanyi, *Büyük Dönüşüm*’de tüm dengelerin görünmez el tarafından sağlandığı piyasa fikrinin, dolayısıyla buna temel olan toplumsal formasyonun “düpedüz bir ütopya” (Polanyi, 2007: 36) olduğunu söylemektedir. Liberal piyasa sistemi emek, toprak ve parayı hayali metalar olarak tanımlayan ve insanları kaçınılmaz biçimde kendisine bağımlı kılan bir toplum tasarımıdır. Bu eleştirilere sebep olan, liberalizmin anglo-sakson yorumunun, toplumu ve sistemi tanımlamadaki temel argümanlarıdır. Bu yorumun temelinde tesadüfi olanın, kasdi olarak planlanandan erdemli olduğu; var olanın, akılcı bir şekilde oluşturulmuş olandan üstün olduğu düşüncesi yatmaktadır. Oysa bu düşünce, hem insanın rasyonel/akılcı bir varlık olarak maksimum faydaya yöneleceği varsayımıyla çelişir; hem de liberalizmin esasında önceki ütopyaların açık yüreklilikle ifşa ettiği denetim olgusunu manipüle etmek suretiyle sürdürdüğünü gösterir.

Jeremy Bentham’ın icat ettiği Panopticon Planının, toplumsal denetimi açıklamak üzere geliştirilmiş metaforu, modernliğe özgü bir olgu olarak doğrudan insanın insana hükmetmesi, denetlemesi anlamında kullanıldı. Ancak postmodern durumda panoptikonun yerini synoptikon almıştır. Synoptikon, insanın iktidar ilişkilerindeki çıplak denetimi kameraya devrettiği bir çağın metaforudur. Ancak teknolojik aygıtların iradi olarak bir iktidar kuramayacağı düşünüldüğünde, mevcut iktidar ağının teknolojik aygıtlar dolayısıyla sürdürüldüğü açıklık kazanmaktadır. Böylece kendisini tebası karşısında bütün baskı ve ideolojik aygıtlarıyla açıkça konumlanmış bir devlete olan ihtiyaç ortadan kaldırılır ve denetim ağı kaçış alanları üzerine yerleştirilir. İnsanların bireysel tercih miti, insan hak ve özgürlükleri söylemiyle bu kaçış alanlarına sürülmesiyle de-

7 Slavoj Zizek’in The Guardian 11 Eylül ile ilgili yorumlarını içeren 25 Nisan 2008 tarihli bu yazısı için bk. http://www.etkilesim.net/index.php?option=com_content&view=article&id=113:slavoj-zizekin-11-eyluel-yorumu&catid=38:deneme&Itemid=67

8 Fukuyama, Hegel’in efendi köle diyalektiğini bir kabul görme ilişkisi olarak görmektedir. Böylece kapitalizm bugün kendisini kabul ettirdiğine göre efendi ve köle ilişkisinin yerini evrensel eşit görme ilişkisi almıştır. Ancak yine Fukuyama, Hegel’in tarihin sonunda insanın hem efendi hem köle olacağı düşüncesine de katıldığını belirtmektedir. Böylece tarihin sonunda bulunan liberal birey hem efendi ve köledir; hem de her ikisi de değildir (Bravo, 2005). Bu basit bir çelişki olmaktan öte liberal ütopyacı toplum tasarımının temel gelişmelerinin bir yansımasıdır.

netim ağına takılması kaçınılmaz kılınmaktadır. Dolayısıyla liberal düşüncede devletin sınırlandırılması, haklar ve özgürlükler, özel mülkiyet, serbest piyasa ve bireyciliğin ön plana çıkarılması gibi reflekslerin totalitarizm korkusundan ileri gelmediği anlaşılabilir. Ancak Polanyi'nin piyasa sisteminin çöküşünü ilan etmesini, dünya çapında bir çözümlenin başlaması ve toplumsal hareketlerle yeni bir arayışın somut sonuçlarının yaşanması olarak görmek yanlıştır. Bir yandan kendisini güçlendiren, diğer taraftan kendi altını oyan bir yapı olarak liberalizm, her ütopya gibi kendi trajedisini üretmiştir ve bunun sonucu çağımıza –Stjepan G. Mestrovic'in(1999) deyimiyle- “duygu ötesi toplum”⁹ olarak yansımıştır. İnsanların her türlü toplumsal trajediye umursamaz bir tavırla yaklaştığı bu toplumda temel eğilim, ilerlemenin son durağında hayattan yeterince haz almaya odaklanmıştır. Disney Dünyası, liberal ütopya çağında yaşanan trajedinin bir boyutu olarak değerlerin yitimine tipik bir örnek sayılabilir.

Disney'de hayatın kısıtlılıklarından teknolojinin sihirli değneği ile kaçma eğilimi görülür. Bu kaçış, trajediye ilişkin “huzursuz edici/insani” duygulara yer olmayan, sahte kaçış alanlarına yönelir ve kapitalist liberal düzenin boş zaman üzerindeki tahakkümüne işaret eder¹⁰. Disney Dünyası, ilerlemenin en üst düzeyde temsil imkanı bulduğu; insanların mutlu son taklidi yaptığı ve doğaya, topluma ve benliğe yabancılaşmanın sonucu olarak değer kaybını, sınırları aşma hayali ile iptal eden bir yerdir.

Sonuç olarak, ütopyalar mümkün olanın mutlaklaştırılması; asli olanın arızı olana dönüştürülmesi nedeniyle trajiktir; trajedi üretmek durumundadır. Tarihin sonu teziyle insanlığın son adası olarak sunulan ve küreselleştirilen liberal-demokrasi, Batı uygarlığının ürettiği son ütopyadır ve yaşadığımız dünya, bu ütopyanın insanlığa dayattığı trajedilerden ibarettir.

Kaynakça

Akal, Cemal Bali, *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*, Ankara: Dost Kitabevi, Kasım 2005

Atayman, Veysel, “Francis Bacon”, *Yeni Atlantis* içinde, İstanbul: Bordo-Siyah, 2005, 5-30

Aytaç, Ömer, “Kapitalizm ve Hegemonya İlişkileri Bağlamında Boş Zaman”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 28 No:2, Aralık 2004, 115–138

Bacon, Francis, *Yeni Atlantis*, çev: Cenk Saraçoğlu, İstanbul: Bordo-Siyah Yay, 2005

9 Araşsal aklın hakim paradigmayı belirlediği liberal ütopyada, ereksel insan doğası ve buna bağlı olarak bir “öz” fikrinin yitirilmesi, insanın Tanrı'ya, kainata, doğaya ve kendine yabancılaşması ve duyarsızlaşmasını getirmiştir. Bu yabancılaşma ve duyarsızlaşmanın kaçınılmaz durağı duyguculuk olmuştur. Stjepan G. Mestrovic bu toplumu duygu-ötesi toplum olarak nitelirmektedir.

10 Kapitalizmin -liberal toplumsal formasyon içerisinde- boş zaman üzerindeki tahakkümü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Aytaç, 2004

Berman Marshall, *Katı Olan Her şey Buharlaşıyor*, Çeviren: Bülent Peker, Ümit Altuğ, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006

Bezel, Nail, *Yeryüzü Cennetleri Kurmak (Ütopyalar)*, İstanbul: Say Yayınları, Mart 1984

Bezel, Nail, *Yeryüzü Cennetlerinin Sonu (Ters Ütopyalar)*, İstanbul: Say Yayınları, Mayıs 1984

Bravo, Işıl Bayar, "Tarihin Sonu İlerleme ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt : 29 No:2 125-138, Aralık 2005

Cioran, Emil Michel, *Tarih ve Ütopya*, çev: Haldun Bayrı, İstanbul: Metis, Haziran 1999

Coşkun, İstanbul, "Ütopya ve Kent", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, Dizi 3, Sayı 9, 2004

Kaplan, Yusuf, "İmkansız Bir Misyon: Tanrısız Arazide İnsana Hak Aramak", *Uluslar arası İnsan Haklarında Yeni Arayışlar Sempozyumu*, 28.5.2006

Kolakowski, Lezsek, *Modernliğin sonsuz Duruşması*, çev: Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yayınları, Nisan 1999

Kumar, Krishan, "Sosyalizmin Sonu Mu? Ütopyanın Sonu Mu? Tarihin Sonu Mu?", *Doğu Batı Dergisi*, çev: Ü. Özge Dünmez, Yıl 5, Sayı19, Mayıs-Temmuz 2002, 105-122

Kumar, Krishan, *Ütopyacılık*, çev: Ali Somel, Ankara: İmge Kitabevi, 2005

Lindbom, Tage, *Başaklar ve Ayrık Otları: Modernliğin Sahte Kutsalları*, çev: Ömer Baldık, İstanbul: İnsan Yayınları, Mart 1997

More, Thomas, *Utopia*, çev: Mina urgan, Sabahattin Eyuboğlu, Vedat Günyol, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Ekim 1999

Özel, Hüseyin, "Liberalizmin Ütopyacı Toplum Tasarımı", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 26, Sayı 1, Mayıs 2002

Polanyi, Karl, *Büyük Dönüşüm*, çev: Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007

Sunar, Lütfi, "19. Yüzyılda Avrupa: Bir Cennet Düşünden Bir Kabusun Doğuşu", *İLEM Yıllık*, 2006

Tekin, Mustafa, "Tanrı Kavramı ve Toplumsal İzdüşümü", http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler%5CMustafa%20TEK%C4%B0N%5C475-492.pdf, 12.6.2008

Urgan, Mina, "Thomas More'un Yaşamı ve Utopia'nın İncelenmesi", *Utopia* içinde, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, Ekim 1999, 9-86

Zizek, Slavoj, Slavoj Zizek'in 11 Eylül Yorumu, http://www.etkilesim.net/index.php?option=com_content&view=article&id=113:slavoj-zizekin-11-eyluel-yorumu&catid=38:deneme&Itemid=67, 2.12.2008